

Lehota János

A kérdező Madách válasza

1.

Sőtér István, a Tragédia egyik legjelentősebb értelmezője hangsúlyozza, hogy ez a mű elsősorban kérdez. Az irodalomtörténet vitáinak rengetegében is ezen a ponton egyetértés van; Madách igazi érdeme, hogy kérdéseket vet fel. Néhány szóban fejtjük ki a kérdés paradoxonát, azt a paradoxont, hogy tudniillik a kérdés szervesen összefügg a tudással, annak része. Az eldöntendő kérdés pedig, a tudás másik fele, annak egyenértékű ellentétes oldala. Vagy-vagy. A kérdés tehát azt fejezi ki, hogy a világ kettévált a tudatunkban, és lehetséges az az oldal is, amelyik kedvezőtlen számunkra: a nemleges lehetőség.

A keleti filozófia nem ismeri az egymást kizáró ellentétet. A yin és yang örök, dinamikus, egymást kiegészítő ellentétek mozgása. A keleti ember számára ily módon a világ egységes, szétválaszthatatlan. Ez az összefüggés egyben azt is jelenti, hogy szükségtelen magának a kérdésnek a feltétele is, hiszen nincs alternatíva, mindkét oldal ugyanaz, még ha ellentétesek is egymással. Vagyis mindkét oldal jó, pontosabban nincs jó és rossz oldal.

Érdemes figyelmet szentelnünk ehelyütt Kierkegaard filozófiájának. A XIX. század közepének filozófusa az Istentől elszakadt ember tudatát vizsgálja, és arra a végkövetkeztetésre jut, ami pontosan ellentéte a keleti filozófiának: nála sincs jó és rossz oldal, csak hogy bármelyiket válasszuk is, mindegyik rossz lesz számunkra. A teljes önfeladás és a teljes ego tehát így áll szemben egymással: mindegyik abszolút jó, illetve abszolút rossz, vagyis nincs helye a kérdésnek. A kérdező tudat azonban ennek még nincs tudatában, abban a tudatban van, hogy az egyik oldal a helyes, és azt szeretné tudni, hogy melyik az. Ez a kérdező tudat már kettéosztotta a világot, számára két egymást kizáró ellentétes oldal létezik, és abban reménykedik, hogy ha az egyiket választja, az őt teljesen kielégíti. A tudáshoz tehát ily módon nem juttatható el. A tudás birtokosa mind a teljes önfeladó, mind a teljes ego kérdésére azt válaszolja helyesen, hogy ne kérdezz. Fölöslegesen kérdezel, mind a kettő lehetőség jó, fölöslegesen kérdezel, mert mind a kettő lehetőség rossz. Az első esetben viszont jobb, ha nem csinálod sem ezt, sem azt, mert egyik sem lesz számodra jó, vagy ha mégis megteszed, akkor legyél tudatában annak, hogy bármelyiket választod is, az nem nyújt kielégítést. Nem nyújthat, mert csak a részt és nem a teljességet adja

2.

Madách még hitt abban, hogy a fausti alkotó ember – a polgár-burzoá – számára is az Isten áll a legmagasabb helyen, az ő törvényeinek érvényre jutásával emelkedik majd egyre magasabbra, Isten felé. Tévedett. Az emberiség nem ezen az úton indult el, nem úgy haladt, ahogy ő kijelölte. A XX. század történelme egyértelműen valóságossá tette a nem madáchi utat, amivel az ember elindult a megsemmisülés felé. A társadalmi ember úgy vált ketté – emberré és polgárrá –, hogy a polgár emelkedését egy másik isten, a pénz, a tőke irányította, annak törvényeinek rendelte alá emberi létezését. Ha Istenhez vissza is tért, az már csak a magánszférájában, „kis világában”, illetve lelki életében következett be.

A polgári-burzoá világrendszer nemcsak Istent rendelte alá a maga érdekeinek, hanem az isteni törvényeket és annak nyelvét is: a Szent Bibliát. Az általa kijelölt fejlődés, változás új és más erkölcsi kódexet kívánt, az erkölcsi parancsolatnak sokkal rugalmasabb, relatívabb értelmezését igényelte. Össze kellett paktálnia, és össze is paktált a rosszal is, az erkölcstelennel is, a bűnössel is. Sőt, a maga istene felé vezető úton az erkölcs világrendje annyira kifordult, hogy a bűntelen sokkal bűnösebb lett, mint a bűnös, az erkölcsös nagyobb prostituáltnak mutatkozott, mint a bordélyházi lány. Ilyen összefüggésben Istent és az ő törvényeit is – amennyiben Istent még nem ölte meg – ezen a világon kívülre emelte, mintegy újraeremtve kimentette az érvényét veszítő relativizmusból, mert már csak így lehetett őt és törvényeit abszolúttá tenni.

Madách is ezt az újraeremtést teszi meg, tehát elfogadja korának társadalmi-gazdasági fejlődésének szükségszerűségét. Igent mond arra az útra, amely a teljes pusztuláshoz vezet, csak ő Isten által, neki alárendelten megfordíthatónak hiszi és hiteti el a pusztulásba vivő utat, vagyis azt mondja, választhatjuk a rosszat, az erkölcstelen, végső soron mindennek az ellentétét, ha Isten vezet minket, és elfogadjuk őt. Ekkor a rossz már nem rossz, az erkölcstelen nem az erkölcstelen, hanem kiegészítője az ellentétes oldalnak. Paradox tanítás ez, de végső soron Krisztus és az Újtestamentum alapját újítja meg, mint ahogy Kierkegaard filozófiája is a hit újraeremtődésének szükségességéről beszél a hegeli rációval szemben. A paradox tanításnak azonban mégiscsak a bűn, a bűnbeesés az alapja. Nem véletlenül tér vissza Goethe és Madách is ehhez a bibliai motívumhoz, hiszen a bűnt és a bűnre csábítót akarja újraértelmezni. A Biblia értelmezésében Istentől nem szabad eltávolodni,

a polgári társadalom fejlődésre-változásra épülő rendszerének azonban ez az alaphelyzet nem felel meg, hiszen Isten az örök változtathatatlan szentesíti, és a változást a bűn erkölcsi rendszerébe helyezi. Ha tehát csak Istent választjuk, megmaradunk az öntudatlanság és kiszolgáltatottság örök állapotában, ha viszont csak a bűnt választjuk, akkor a változás eredményeként el fogunk pusztulni.

Madách számára már nem volt választási lehetőség, hiszen az emberiség, az európai civilizáció már visszafordíthatatlanul elindult a bűnbeesés útján, és a magyar társadalom is megindult az ezt követő úton. Tehát igent kellett mondani a bűnre, hiszen az abszolutizmus, a megmerevedett feudalizmus, a rendszert kiszolgáló vallás, a gondolkodásmentes hit ellen csak így szállhatott síkra. De jól tudta azt is – miként Rousseau is és a morálfilozófusok is –, hogy ezzel együtt az Isten elleni és a bűn melletti cselekedet is támogatja. Isten ellen Istennel. Ez a paradoxon alakult ki Madách korában. Egyszerre támogatja ugyanazt és az ellentétét is, holott az mégiscsak ellentéte annak, tehát mégsem minősíthető ugyanúgy.

Megjeleníthető-e ez a paradoxon? Nem. Madách „mégis” ezt a paradoxont tette meg műve kiindulópontjának, és ezzel elindította a „rejtélyek” sorát. Annál is inkább a rejtélyekét, mert paradoxona csak az Istenben való hitben létező tudatnak paradoxon, az Isten nélküli Ember ugyanis a maga „isteni” eszméivel feloldotta ezt a paradoxont.

3.

Goethétől nem lehet elvitatni, hogy halhatatlan művében ő volt az első, aki a változás, a fejlődés szükségességének kimondását nem tagadva, de korántsem egyértelműen igenelve a fejlődés és a bűn paradox összekapcsoltságáról egyetemes érvénnyel szól: „Ha láthatnám a síkon át / e nyüzsgést, szabad nép szabad honát, / a pillanathoz esdve szólnék: / Oly szép vagy, ó, ne szállj tovább!” „Ha láthatnám” – mondja Faust, aki megöregedett és magvakult, tehát nem látja, csak elképzeli azt a jövőt, amelyikért elhagyná Istent, és Mephisztót választaná. Goethe lényegében megoldotta a paradoxont: tudniillik az ember, ha el is hagyná Istent, az általa választott világ Istennek tetsző lenne, tehát a Mephisztó világával ellenkezik, ugyanakkor Mephisztót is választotta, hogy elhagyta az Istent. Goethe megoldását tehát így értelmezzük, hogy Istent csak az Istenért lehet elhagyni, Mephisztót önmagáért – öncélért – bűn követni.

Ha Goethe világosan értelmezhetően oldotta meg a változás paradoxonát, miért nyúlt ismét a paradoxonhoz Madách néhány évtized múlva? Erre a kérdésre a Tragédia megírásának kora, a magyar történelem ad választ, amelynek akkor más tartalma volt, mint Goethe korának. Mikor teszi fel a kérdést Goethe? Akkor, amikor

a felvilágosult európai ember a nagy francia forradalom hatására egyértelműen hitte azt, hogy a feudalizmus rendjét – mint Istentől való világrendet – meg kell szüntetni. A forradalom eszmerendzse azonban megvalósíthatatlanná vált – jakobinus diktatúra, I. Napóleon hódításai –, de az nem vált kérdésessé, hogy az emberiség „mégis” melyik úton haladjon tovább: ne visszafelé. Az irodalom tehát azt tanítja, hogy az Ember felépítheti a világrendjét, de Istent nem ölheti meg, a történelmét a hozzá vezető úton kell kijelölnie és végigjárnia.

Madách is ezt tanítja. Csak az ő korában, a 48-as forradalmak és főként a magyar szabadságharc bukása után ezt a választ újfent meg kellett fogalmazni, mert az Ember nem az Isten felé kijelölt úton indult el, megoldásként pedig az eszmékben kereste a harmóniát. Mivel újból és újból az eszmékben vélte azt megtalálni, ezért Madáchot mindig fel lehet, és fel is kell támasztani, hogy ráébressze, nem az Isten felé vezető úton jár. Az Embernek szólt figyelmeztetően, de nekünk, magyaroknak mondta ezt Madách. Rólunk és nekünk szól az ember tragédiája. Mi is történt Magyarországon a harmincas évektől, egészen pontosan 1830-tól kezdve? Széchenyi felébresztette az alvó nemzetet, amely öntudatlanul adta magát oda az isteni világrendnek, a Habsburg abszolutizmusnak. Ez a Széchenyi 1848-ban már szinte elméjét veszíti, a teljes pusztulást pedig már elmeegógyintezetben éli meg magát gyötörve – miként Vörösmarty is –, hogy ő indította el ezt az ide vezető folyamatot. Széchenyi fellépését Kossuth követte, aki másként képzelte és akarta lényegében ugyanazt. Vezetője lett annak a harcnak, amelyik elbukott. Teleki László, Batthyány Lajos gróf, Eötvös József, Petőfi Sándor, Wesselényi gróf, Deák Ferenc, Kemény Zsigmond és még sorolhatnánk a politikusokat és politikai irodalmat, mind-mind voltaképpen ugyanezt akarták, a magyar nép fölemelkedését. És mindebből mi lett? Széthúzás, kudarc. Az egyik megőrült, a másik emigrált, a harmadik öngyilkos lett, a negyedik meghalt, azt sem tudjuk, hol. Mennyivel más valósága ez a forradalom következményeinek, mint ami a nagy francia forradalmat követően történt. Ott még hit és pátosz övezte a pártküzdelmeket, itt viszont a teljes pusztulást kell látniuk. A függetlenség eszméjének megsemmisülése következett be: „Most tél van és csend és hó és halál.” Ez a végzetes helyzet Magyarországon az ötvenes években.

Madách itthon van, él és gondolkodik. Hogyan lehet ebből a „mély süllyedésből” kilábalni, lesz-e jövője a nemzetnek? „Megy-e előbbre fajzatom?” Létkérdéseket kell feltennie, és létkérdésekre kell válaszolnia. Nem filozófiai kérdések ezek, hanem egy nemzet élet és halál kérdései. És ezúttal nem költői, irodalmi választ kell adni, mint ahogy Vörösmarty választ adott a Szózatban. Milyen választ adhatott ekkor Madách a magyar történelem és irodalom talaján? Kérdésekkel felelünk

a kérdésre. Elvethette-e Széchenyit, aki felébresztette az országot, és elindította a polgárosodás útját? Aki Luciferként szembeszállt a Habsburg abszoluzizmussal, holott közéjük tartozott? Nem. Nem is tette. De azt sem tette meg, hogy őt tegye meg annak a követendő példának, ami megoldás lesz a magyarság sorskérdésére. Nem is volt ő annyira híve Széchenyinek, mint Arany János, de még inkább Kemény Zsigmond. Elvethette-e Kossuthot, aki a magyar nép szabadságának szimbolikus vezetője volt már az ő korában is, és az örök szabadságésszme hordozójaként vált mindannyiunk „atyjává”? Nem. Nem is tette. Annak ellenére, hogy Madách inkább Kossuth mellett állt. De azt sem tette, hogy Kossuth szabadságésszméjét reálpolitikai megoldásnak hirdesse. Így lesz ő az az Ádám, aki sohasem csügged, és aki Luciferrel elválaszthatatlanul összekapcsolódott, mint ahogy Széchenyivel is ilyen viszonyban voltak. Követhette-e Petőfit, a lánglelkű költőt, aki a demokrácia, a francia forradalom eszméinek megszállott híve volt? Nem. Nem is tette. De azt sem tette, hogy Petőfi eszméit feledésben hagyja, és ne állítsa oda a többi mellé. És szólhattunk még a többi – elsősorban Eötvös és Teleki László – gondolatairól is, akik a forradalom és szabadságharc eszmerendszerének egy-egy szegmensét alkották.

Milyen megoldást mondott akkor Madách? Azt, hogy az Ember egyik eszméje sem vezet önmagában valóan célba, önmagában valóan egyik eszme sem eredményezi azt a teljességet, azt a befejezettséget, amit az Isten a teremtséssel eredményezett. Ezért egyik eszmét sem emelhetjük úgy az abszolútum magasságába, hogy az a teljességet fogja jelenteni. Még Istentől is el kell szakadnunk, hiszen Isten annak a társadalmi-politikai világrendnek az alapja volt, amelyet éppen a polgári forradalom zúzott szét, hogy szabadságot nyisson az Embernek a maga felemelkedéséhez. Szabadság, Egyenlőség, Testvériség. Madách a polgári forradalom eszméjét tette meg a teremtő ember eszméjének, amit Ádám álmaként jelenített meg. Ez az egyetlen eszme, ami nem vált valósággá, következésképpen majd hinni lehet annak megvalósításában. A többi eszméről, amiket Lucifer bocsátott álomként rájuk, mindről bizonyossá lett, hogy önmagában egyik sem jelenti a teljességet. Amint megvalósultak, ellenkezőjére fordultak, így csalódást okoztak, és hiányt szültek.

Madách már felismerte, hogy az Ember – Istennel ellentétben – tökéletes, a paradicsomot helyettesítő földi valóságot nem tud teremteni. Ha valamelyik eszméjét meg is valósítja, az csak hiányérzetét fogja eredményezni. Ezt a „tragikumot” meg kell tanulnia az embernek. A maga korában Európában sehol nem mutathatott fel a teljességre példát – Amerikában sem volt teljes a demokrácia –, ugyanakkor a 48-as forradalmak előtt és annak kirobbanásakor még élt az emberekben az a naiv hit, hogy megteremthető a boldogságot jelentő rendszer. Ezt a naiv hitet kellett lerombolni. Ez a naivítás annak az embernek az eszmetemertő képességéből táplálkozott,

aki Isten helyébe képzelve magát úgymond „tudja” a teljesség és befejezettség titkát. A lenini eszme táplálta utóljára azt a naiv hitet, hogy megtalálták az eszmét, amely ellentétben az emberiség eddigi eszméivel, mindenre megoldást tud adni.

Madách mindaddig eleven erőként hat, amíg az ember tudomásul nem veszi, hogy egyetlen eszméje sincs, amelyik önmagában valóan Isten teremtményével felér. Az embernek a maga teremtő tevékenysége folyamatában együtt kell élnie azzal a hiányérzetével, hogy ő ember és nem Isten. Ha elszakította is magát Istentől, Istent nem szakíthatja ki magából, mert emberi hiányérzetében Isten teljessége segíti, hogy általa emelkedhessen feléje. Szabadság, egyenlőség, testvériség. Madách a polgári forradalom eszméjében látta meg az egyetlen eszmét, ami az emberiség emelkedéséhez vezet, holott ez az eszméje megvalósíthatatlan. A történelem valóságában is ellenkezőjére fordult, mert Istent helyettesítő eszmének tették meg, de Madách tanítása értelmében, ha Istenhez kinyitjuk lelkünket, és biztató szavát megértjük, „végtelen tér” nyílik meg nekünk, hogy hozzá közelítve ezt az eszmét a végtelen időben valósággá tegyük. Az Istenben való hit tehát feloldja a paradoxont.

Lucifer azt mondja az emberpárnak, hogy fiuk bűnben fogant, így „bűnt s nyomort” támasztott az emberiségre. Éva a megváltás hitével válaszolt neki: „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.” Madách tehát nemcsak kérdéseket tett fel nagy költeményében, hanem választ is adott a legfontosabb kérdésre, tudniillik az Ember megtalálta az eszméjét, ami az Isten felé való emelkedését szolgálja. Annak megvalósításáért azonban a végtelen „küzdést” kell vállalnia. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje ugyanis kiteljesíthetetlen. Annak mindig lesz hiánya, ami újból és újból munkára hívja az embert, ezért sohasem mondhatja, hogy célba ért. A többi eszméjét sem szabad elhagynia, mert a hiányokat azok által pótolhatja, de tudnia kell, hogy mindig újabb és újabb hiány keletkezik, ily módon azokat nem teheti abszolúttá. Krisztusban való hite segíti ezen az úton, általa embertársai felé is kitarja karját, és így folyton-folyvást emelkedik, hiszen az Isten felé vezető utat járja. Az Istent elvesztő és a mélypontra kerülő embernek, ezzel együtt a magyarságnak tehát Madách a Krisztusban való hit erejét adja küzdelméhez. Ebben a küzdelmében ugyanis a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének teljességében sohasem fog részesülni, viszont a Krisztusban való hite segíti abban, hogy eszméjét egyre teljesebbé tudja tenni.

Madách tehát azt tanítja, hogy Ádám kétkedő kérdéseit ne tegyük fel. A Krisztusban való hit és az általa kijelölt magatartás küzdelmes utat jelöl ki az embernek, mert ellentétekkel, ellenhatásokkal is számolnia kell, de Isten felé haladva mindig legyőzi azokat, s így emelkedni fog. Ami pedig az ő körén kívül van, azt bízva Istenre, hiszen a világmindenséget Isten teremtette.